

directeur van de Haagse Openbare leeszaal en bibliotheek, de tweede onder meer directeur van de Koninklijke Bibliotheek. Schneiders haalt de twee mannen veelvuldig voor het voetlicht. Zij werkten eendrachtig samen, in regenteske stijl, met een schier alomvattende invloed op de toen nog kleine schare van beroeps- en vrijwillige krachten die het openbaar bibliotheekwerk gaande hielden. Ook in de jaren 1940-1945, toen de Centrale vereniging met haar twee eminente leiders naar het oordeel van Schneiders—onbedoeld—een al te goed georganiseerd instrument vormde om de cultuurpolitieke maatregelen van de bezetter te helpen uitvoeren. Tot ver na de oorlog is vooral de figuur van Grève — zelf nam hij afscheid in 1948—een begrip geweest. De geschiedenis van het openbaar bibliotheekwezen is deels zijn geschiedenis. Latere onderzoekers zullen wellicht wat meer afstand nemen van deze personificatie, zonder om Grèves essentiële rol heen te kunnen.

Met *Lezen voor iedereen* heeft Schneiders een voor een ieder toegankelijk boek geschreven over een belangrijk deel van de Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Het boek is rijk, maar vooral ook functioneel geïllustreerd met prenten en teksten. Het begint met een levendig geschreven Ten geleide van Martin van Amerongen en eindigt met een beperkt maar voldoende doeltreffend register. Utrechters zullen misschien moeite hebben een Loefbergmakerstraat, dan wel een Loefbergerstraat in hun gemeente te vinden, waar eind vorige eeuw in het 'Locaal 'Concordia' een openbare leeszaal gecombineerd was met een 'Koffijhuis van den Volksbond'. In een volgende druk zal er wel Loeff Berchmakerstraat staan. Verder alle lof voor de uitvoering.

R. L. Schuursma

A. J. van den Berg, *De Nederlandse christenstudenten vereniging, 1896-1985* (Dissertatie VU Amsterdam 1991; 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1991, 332 blz., ISBN 90 239 0084 7).

Op 27 februari 1896 werd te Utrecht door 24 studenten afkomstig van alle Nederlandse universiteiten de Nederlandsche christen-studenten vereniging (NCSV) opgericht. Angelsaksische invloeden waren daarbij van betekenis: de Amerikaanse Young men's christian association (YMCA) van 1851 en de Engelse Cambridge intercollegiate christian union van 1877. Bij deze religieuze opwekkingsbewegingen nam de zendingsgedachte een belangrijke plaats in. In Nederland was dat niet anders. De NCSV kwam mede voort uit het in 1846 te Utrecht opgerichte studenten-zendinggezelschap Eltheto en had onder meer dan ook als doelstelling 'anderen voor Christus te winnen'. Bijna 90 jaar lang bestonden de activiteiten van de NCSV vooral uit het organiseren van bijbelstudiekringen voor studenten in de lokale afdelingen en van kampeervakanties voor middelbare scholieren, het uitgeven van periodieken en andere publikaties, het beleggen van conferenties en het opzetten van cursussen. Sinds 1932 had men de beschikking over het eigen conferentiecentrum 'Woudschoten', waar ook het landelijk secretariaat was gevestigd. Hoewel de vereniging pas in 1985 werd opgeheven, kan men stellen dat ze de roerige jaren 1970 niet overleefde. Rond 1925 telde de NCSV ruim 1000 leden, ongeveer tien procent van alle studenten. In 1975 ging het nog maar om enkele honderden. In het algemeen kwamen de leden uit de Nederlandse hervormde kerk of de gereformeerde kerken in Nederland. Bekende Nederlanders uit de kerken, de oecumenische beweging, de politiek en de wetenschap zijn door de NCSV gevormd en hebben er tegelijkertijd mede vorm aan gegeven, zoals H. Kraemer, W. A. Visser 't Hooft, A. E. Loen, P. Liefstinck, C. L. Patijn en I. A. Diepenhorst.

Bij het onderzoek voor deze kerkhistorische dissertatie werd gebruik gemaakt van archiefmateriaal, publikaties en een veertigtal gesprekken met oud-leden en oud-functionarissen van de

vereniging. De auteur verdeelt de geschiedenis van de NCSV in vijf redelijk evenwichtige perioden. De begintijd van oriëntatie, met een sterke aandacht voor de persoonlijke vroomheidsbeleving, loopt tot 1914. Dan volgt tot 1928 een periode van spectaculaire groei, organisatie en bezinning op de verhouding tot de kerken. De derde fase is er een van bloei met toenemende aandacht voor de sociale kwestie, de oecumene en het vraagstuk van oorlog en vrede. Deze fase eindigt abrupt. In het kader van de maatschappelijke isolering van de joden in Nederland werd hun in oktober 1941 het lidmaatschap van niet-commerciële verenigingen verboden. De NCSV bewees ideologisch volwassen te zijn door daarop in december tot opheffing van de vereniging te besluiten. De tijd van 1945 tot 1965 beslaat de heroprichting, het vernieuwingsstreven, de samenwerking met andere christelijke studentenbewegingen en de verhouding tot de kerkelijke studentengemeenten. De vijfde en laatste periode omvat de radicalisering en neergang.

Ter nadere introductie van deze studie mogen enkele kanttekeningen dienen. De auteur heeft gekozen vooreen feitelijke en beschrijvende aanpak. Ideeën en ideologische motieven, alsmede analytische beschouwingen blijven op de achtergrond of ontbreken geheel. Bij de beschrijving van de geschiedenis van een organisatie als de NCSV, moet men dit vaak als een pijnlijk gemis beschouwen. Wat was nu bijvoorbeeld het geestelijk, religieus en universitair klimaat in de eerste decennia van de twintigste eeuw, waarin de NCSV zo'n grote opgang kon maken? Mede door het gebruik van de mondelinge overlevering lijdt dit boek vaak onder een te grote rijkdom aan bijzonderheden, soms tot het beuzelachtige toe, zoals in de beschrijving van interne strubbelingen in 1947 en 1962 (154 vlg.). De manier waarop met de *oral history* wordt omgegaan is niet altijd duidelijk. In het notenapparaat bij de laatste hoofdstukken wordt frequent verwezen naar 'mededeling van ...'. Moet men aannemen dat Van den Berg de meningen van zijn zegslieden — met of zonder aanhalingstekens weergegeven — overneemt? Het lijkt er wel op (vgl. 155, noot 40 en 207, noot 93). Verificatie aan de hand van teksten uit de desbetreffende tijd ware wenselijk geweest. De aangebrachte caesuren en daarmee de indeling in hoofdstukken zijn aanvaardbaar. Overigens is niet iedere scheidslijn van gelijk belang. Voor de NCSV lijken de jaren 1940-1945 de belangrijkste grens te markeren. Met name de opbouw van studentengemeenten door de kerken na 1945 en de initiatieven van studenten tot de vorming van oecumenische studentengemeenten in de jaren 1960, brachten de NCSV in een aanhoudende onzekerheid over haar identiteit en taak. Die extra streep trekt de schrijver niet, maar zijn boek geeft wel aanleiding tot die suggestie, vooral in de interessante paragrafen over de verhouding tot de (protestantse) kerken. Dit heeft ook te maken met het einde van de NCSV. Wel wordt beschreven hoe dat tot stand kwam. De maatschappelijke en politieke radicalisering leidde tot versmalling en isolement, zoals CPN en Christenen voor het socialisme. De oorzaken van deze aberraties en teloorgang blijven echter in het duister.

Deze kritische opmerkingen doen weinig af aan het feit dat met dit proefschrift een solide, beschrijvende geschiedenis van de NCSV is verschenen. De vermelde nadruk op de feitelijkheid wordt enigszins gecorrigeerd door de eerste bijlage, waarin opstellen van 16 oud-leden zijn opgenomen over de betekenis van de NCSV voor hun persoonlijk leven. Deze bijdragen kennen een spreiding in de tijd naar de jaren van aankomst als student van 1927 tot 1979! Ze vormen de 32 meest leesbare bladzijden van het boek.

N.B.: De grote joodse begraafplaats in Berlijn is niet gelegen bij de Wannsee, maar in het oostelijk stadsdeel Weissensee (208).

J. L. van Zanden, R. T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw. Van een veelzijdige volkshuishouding met een omvangrijk koloniaal bezit naar een 'klein land' binnen Europa* (Utrecht: Het Spectrum, 1989, xv + 330 blz., f39,90, ISBN 90 274 2457 8).

Van Zanden en Griffiths hebben het aangedurfd over de economische geschiedenis van Nederland een boek te schrijven dat fundamenteel verschilt van zijn voorgangers. Vooreerst streven zij ernaar het karakter van de eeuw te bepalen, zoals historici de zeventiende en de negentiende eeuw een duidelijke identiteit hebben gegeven. Dusdoende hopen zij in de zee van feiten, meningen en theorieën, neergelegd in publikaties over deelonderwerpen, het hoofd boven water te houden. Vervolgens proberen de auteurs populaire mythen omtrent de Nederlandse economie door te prikken door internationale vergelijking toe te passen. Tenslotte en in nauwe samenhang met het voorgaande wordt ernaar gestreefd de bijdrage van het economische beleid van de rijksoverheid te evalueren.

Het boek valt in twee delen uiteen. Het eerste deel is systematisch. In vier hoofdstukken worden achtereenvolgens de meest kenmerkende eigenschappen van de fatsoenlijke, verzuilde Nederlandse samenleving geschetst, de relatie van de kleine open Nederlandse economie met de wereldmarkt behandeld, de rol van de overheid geanalyseerd en de veranderingen op de arbeidsmarkt voorgesteld aan de hand van de loononderhandelingen. De zes laatste hoofdstukken behandelen de periode 1920-1985 chronologisch. Zij vormen het tweede deel en bieden onder meer een overzicht van de conjuncturele ontwikkelingen. Opmerkelijk is het ontbreken in dit deel van een hoofdstuk over de eerste twee decennia van de eeuw. Mogelijk rekenden de auteurs deze periode nog tot de lange negentiende eeuw. Spijtig genoeg worden nu de belangrijke innovaties in de landbouw rond de eeuwwisseling en de felle spurt in de industrialisatie tussen 1890 en 1914 niet verder toegelicht, ook al blijkt in het boek herhaaldelijk dat de gevolgen ervan aanzienlijk waren.

Ondanks het ontbreken van een hoofdstuk kan het werk van Van Zanden en Griffiths niet anders worden gekarakteriseerd dan als een belangrijk boek. Er wordt een samenhangend beeld geschetst dat uitnodigt tot discussie. Het verdient, dunkt mij, aanbeveling hier daarvoor een eerste aanzet te geven. Twee thema's wil ik naar voren halen: de analyse van het meest kenmerkende van de twintigste-eeuwse economie in hoofdstuk I en de beschouwingen over het overheidsbeleid uit hoofdstuk III.

Terecht wordt in het eerste hoofdstuk de Nederlandse economie in Europees perspectief geplaatst. Moet men de Nederlandse economie vergelijken met de tot omstreeks 1950 in hoge mate op autarkie gerichte economieën van Duitsland of Frankrijk of met gespecialiseerde economieën, zoals die van het op landbouw drijvende Denemarken of het door de produktie van een beperkt aantal industrieproducten omhoog geschoten België? Voor de auteurs past Nederland in geen van beide categorieën: Nederland werd groot door zijn veelzijdigheid. De landbouw was sedert het begin van de eeuw een veredelingsbedrijf. Dank zij het ontstaan van agrarische industrieën groeide de toegevoegde waarde in deze sector voortdurend. Na de wereldoorlog nam het relatieve belang van de agrarische sector af. De industrie draagt volgens de auteurs voortaan een duaal karakter: arbeidsintensieve ondernemingen treft men in de perifeer gelegen provincies; in de randstad kwamen als gevolg van de betekenis van de op export gerichte dienstensector vormen van zware industrie als scheepsbouw en machinebouw tot ontwikkeling. Daarnaast groeiden ook de bedrijven die importgoederen verwerkten in deze langs de kust gelegen landsdelen dank zij de geringe kosten van aanvoer van grondstoffen en halffabrikaten. De dienstensector was voornamelijk sterk door het bezit van koloniën tot 1947 en de ligging van het land aan de monden van de Maas en de Rijn. De veelzijdigheid van de Nederlandse economie